CUDES JOURNAL CURRENT DEBATES IN SOCIAL SCIENCES

Çevik, A. (2023). II. Dünya Savaşı Sonrası Dini Alanın İnşasında Bir Araç Olarak Antikomünizm Propagandasında Sebilürreşad Dergisinin Yeri. *Journal of Current Debates in Social Sciences*, 6(Special Issue-1), 103-111.

Research Article

II. Dünya Savaşı Sonrası Dini Alanın İnşasında Bir Araç Olarak Antikomünizm Propagandasında Sebilürreşad Dergisinin Yeri

Anticommunism Propaganda as a Tool for the Construction of the Religious Site after the World War II: The Case of Sebilürreşad

Dr. Öğr. Üyesi Abidin ÇEVİK
Kocaeli Üniversitesi
abidincevik@gmail.com
0000-0001-5459-2935

DOI: http://dx.doi.org/10.29228/cudes.68731

Article Info

Received: 05.03.2023
Accepted: 09.03.2023

Keywords: Sebilürreşad Magazine, Anti-communism, Cold War

Abstract

The new political patterns emerged by the end of the Second World War, affected the Republic of Turkiye as well as many other countries and the struggle of communism as the main discourse of cold war strategy which has been a part of Turkish political life for a long time. The World has divided into two polars led by the USA on the one side and the USSR on the other after the Second World War. Turkey has implemented a radical change in its economic and political policies in the new period and became a part of western alliance led by the USA; and trying to keep its political preference on this side both home and abroad since then. Furthermore, the effects of the preference made in favour of the West in all matters, especially in political life, have been seen concretely since the DP came to power after the 1950s. As a result, this study mainly focuses on how the "anticommunism" propaganda, which was used as a political discourse in Turkey after the Second World War, was taken up in the journal Sebilürreşad, and how it was approached by the editorial and authors level.

Makale Bilgisi

Geliş: 05.03.2023
Onay: 09.03.2023

Anahtar sözcükler: Sebilürreşad, Antikomünizm, Soğuk Savaş

Öz

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle ortaya çıkan yeni siyasal dengeler diğer pek çok ülke gibi Türkiye'yi de etkilemiş, soğuk savaş stratejisinin temel söylemi olan "komünizmle mücadele", Türk siyasal hayatının uzun süre parçası olmuştur. Savaşın ardından bir tarafta ABD'nin diğer tarafta Sovyetler Birliği'nin liderliğinde, iki kutuplu dünya düzeni başlamıştır. Türkiye yeni dönemde iktisadi ve siyasi politikalarında köklü değişime gitmiş, tercihini ABD öncülüğündeki batı ittifakından yana yapmıştır. Bu noktadan itibaren içerde ve dışardaki sürdürdüğü politikalarında temel etken savaş sonrası tercihine göre olmuştur. DP'nin iktidara geldiği 1950'den itibaren siyasal hayat başta olmak üzere hayatın bütün alanında, batıdan yana yapılan tercihin etkileri somut biçimde görülmüştür. Bu çalışma esas olarak II. Dünya Savaşı'nın ardından, Türkiye'de politik bir söylem olarak kullanılan "antikomünizm" propagandasının Sebilürreşad dergisinde nasıl ele alındığını, editoryal ve yazarlar düzeyinde nasıl işlendiğine odaklanmaktadır.

1. GİRİŞ

Türkiye toplumunun son iki yüz yılı, deyim yerindeyse kendine bir yön tayin etme, bir kimlik bulma arayışı ile geçmiştir. Modernleşme, batılılaşma veya çağdaşlaşma olarak da tanımlanan bu süreç, dönemsel olarak kesintiye uğramışsa da, bir "uygarlık" tasavvuru olarak Batı, kimlik arayışında hep varılmak istenen ana hedefler arasında olmuştur. İmparatorluk tarihinde hayli eskiye dayanan modernleşme, 19. Yüzyılla birlikte programlı biçimde yürütülmüştür. Deyim yerindeyse bu yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin "altın çağı" olmuştur. Öyle ki bu yüzyılda başlayan ve 1908'de II.

Meşrutiyetin ilanıyla yeni bir evreye geçen modernleşme, cumhuriyet dönemi için bir hazırlık sürecine dönüşmüştür.

Cumhuriyet modernleşmesi kimi kopuşlara karşın, bahsedilen sürecin bir devamı olarak Osmanlı modernleşme mirası üzerine inşa edilmiştir. Muasır medeniyet seviyesine ulaşmak temel hedef olarak belirlenmiş, bu hedefe uygun iktisadi, toplumsal ve siyasal düzen tesisi için reformlar gerçekleştirilmiştir.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle ortaya çıkan yeni siyasi ve iktisadi dengeler, dünyanın büyük bölümünde olduğu gibi Türkiye'de de etkili olmuştur. Savaşın sona ermesiyle, Sovyetler ve ABD arasında başlayan rekabet, küresel düzeyde etkiler göstermiş, pek çok ülke iki taraftan birini tercih etmek durumunda kalmıştır. Türkiye bir yandan yeni uluslararası koşullara uyum sağlamak, diğer yandan sarsılan ülke içi sosyo-ekonomik koşulları düzeltmek için siyasal düzende birtakım değişiklikler yapmıştır (Temür, 2022: 47). Demokratik rejimlerin revaçta olduğu modern batı dünyası (Sencer, 1974: 194), Türkiye için güvenli bir liman olmuş, Sovyet tehdidine karşı iktidar ABD öncülüğündeki batı bloku içinde yer alacak adımları atmıştır (Çaylak ve Nişancı, 2018: 342). Türkiye, tercihinin siyasal iktisadi ve kültürel etkilerini kısa zamanda hissetmiş, bütün toplumsal hayat yeni kodlar üzerinden şekillenmiştir. Tüm bu etkiler üst üste konduğunda Türkiye, 1945 ve sonrası yaşanan gelişmeler sayesinde çok partili hayata hızlı bir geçiş yapmıştır.

Soğuk Savaşın yarattığı atmosfer içinde Türkiye, ABD ile siyasal, iktisadi ve toplumsal olarak yakınlaşmış, bu durumun yansımaları kısa zamanda kendini göstermiştir. Tarihsel olarak zaten var olan Rusluk/Moskofluk düşmanlığı ve İslamcıların tarihsel köklere dayanan şüpheciliği (Örnek, 2022: 308), ABD'nin de etkisiyle kendini güncellemekte zorlanmamıştır. Savaş yıllarında Sovyetlerin toplumsal duyarlılığı da tetikleyen toprak talepleri, geniş toplum kesimlerinde komünizm karşıtlığının kolay kabul görmesine zemin yaratmıştır. Dini ve milli duyarlılığı daha yüksek olan toplum kesimleri Soğuk Savaş'ın komünizm karşıtlığı politikasına daha kolay uyum sağlamıştır. Haliyle yeni dönemin en popüler söylemi "komünizmle mücadele" olmuştur. Antikomünizm bir söylem olarak siyasal alanla sınırlı kalmamış, neredeyse bir toplumsal kabul halini almıştır.

Çok partili siyasal hayata geçilmesinin yarattığı liberalleşmenin etkisini gösterdiği alanlardan biri de basın olmuştur. Yeni dönemle beraber farklı toplum kesimlerine hitap edecek pek çok yayın çıkmıştır. Farklı ideolojik tercihlerine karşın basın, yeni dönemin en önemli söylem aracı olan antikomünizm propagandasında kitleleri etkileyen en önemli güç olmuştur. Savaş sonrasında genel olarak Türkiye basınında destek gören komünizm aleyhtarlığına, tarihsel miras nedeniyle milliyetçi ve İslamcı çizgiyi temsil eden yayınların daha belirgin biçimde destek verdikleri görülür.

Bu çalışma, soğuk savaş dönemine yönelik yapılan akademik araştırmaların ortaya koyduğu literatüre çok daha spesifik bir pencereden, Sebilürreşad dergisinin komünizm karşıtlığı sürecinde nasıl bir tavır takındığını editoryal ve yazarlar düzeyinde ele almayı hedeflemektedir. Derginin yeniden yayın hayatına başladığı 1948'den, DP'nin ilk iktidar dönemi temel inceleme alanı olarak belirlenmiştir.

2. SAVAŞ SONRASI DİN-DEVLET İLİŞKİSİNDE LİBERALLEŞME VE SİYASAL SÖYLEMDE DEĞİŞİM

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi, dünyadaki iktisadi ve siyasi sistemi büyük oranda değiştirmiştir. Avrupa'nın büyük bölümünü etkileyen Alman yayılmacılığına karşı Sovyetler Birliği'nin elde ettiği zafer, popülerliğine katkı sağlamıştır. Sovyetler Birliği savaş sonrasında ortaya çıkan durumu kendi lehine çevirerek dünya siyasetinde daha etkili bir güç haline gelmiştir. Sosyalizmin her geçen gün etkinliğini artırması, başta ABD olmak üzere diğer kapitalist ekonomileri tedirgin etmiş, tedirginlik kapitalist dünyayı Sovyet rejimine karşı yeni argümanlar ve mücadele araçları geliştirmeye sevk etmiştir. Savaş sonrasında Sosyalizme karşı demokrasi kavramının öne çıkarılma arayışlarının yansıması olmuş, Batı yeni söylemlerle Sovyet rejiminin etkinlik alanındaki ülkeler üzerinde kontrol kurma çabasını artırmıştır. Aynı zamanda bununla bağlantılı olarak ABD sosyalizmin yayılmasını önlemek için bölge ülkelerine iktisadi ve siyasi destek sunmaya, buradaki rejimleri kendi yanına çekecek politikalar geliştirmeye odaklanmıştır. ABD'nin komünizme karşı mücadelesi bununla da sınırlı kalmamış, bölge ülkelerindeki toplumsal duyarlılığı artıracak politikalara yönelmiştir (Tekinsoy, 2005:352). ABD coğrafik imkânlarını da göz önüne alarak Türkiye ile daha yakından ilgilenmiştir. Türkiye toplumunun zaten tarihsel olarak var olan Moskof hassasiyeti, ABD'nin politikasını daha kolay

sürdürmesine katkı sunmuştur; komünizm karşıtlığı soğuk savaş boyunca din ile desteklenerek daha da canlı tutulmuş, toplumun yanı sıra yöneticileri de bu konuda etkilemiştir (Özakıncı, 2002: 80).

Dinin artan etkisini sadece uluslararası gelişmeler ışığında açıklamak yanlış olur; 1930'lu yıllarda laiklik uygulamaları nedeniyle dini söylem ve uygulamalarda yaşanan kısmi durgunluk savaş sonrası ortaya çıkan yeni paradigmayla değişmiş, çok partili hayata geçişle beraber artan bir biçimde siyasal ve toplumsal hayatta kendine yer bulmuştur. Haliyle yaşanan yeni durum Kemalist modernleşmenin önemli ayaklarından biri olan laiklik anlayışının da değişmesini beraberinde getirmiştir. Tek partili yıllar boyunca uygulanan "katı" laiklik anlayışı savaş sonrası, yenidünya düzenine uyum ve toplumsal talepler doğrultusunda tartışılmaya başlanmış, tartışmalar 1947 Kurultayı ile daha somut bir çerçeveye oturmuştur (Çevik, Dinçer, 2018: 31).

ABD ve SSCB liderliğinde ekonomik, siyasal ve toplumsal alanda başlayan rekabetten Türkiye de nasibini almış çift kutuplu dünya sisteminde ister istemez bir tercih yapmak zorunda kalmıştır. Türkiye, ekonomik, siyasi ve toplumsal gerçeklinin sonucu olarak ABD'nin liderliğindeki kapitalist bloka yaklaşmıştır. Kuşkusuz bu tercihte Sovyet Birliği'nin Türkiye'ye karşı savaş sonrası takındığı tehditkâr tavrın da etkisi olmuştur (Karpat, 1996: 125-127). Türkiye, kapitalist dünyadan yana yaptığı tercihi ile tek partili sistemi daha fazla sürdüremeyeceğini anlamıştır. Alınan kararla tek partili dönem sona ermiş, çok partili hayat başlamıştır.

Haliyle devlet tek partili yıllar boyunca sürdürdüğü politikaların büyük bölümünde değişime gitmiş iktisadi, siyasi ve toplumsal hayatı derinden etkileyecek kararlar almıştır. Tek partili yıllar boyunca uyguladığı politikalar nedeniyle mağdur ettiği toplum kesimleriyle yeniden ilişki kurma şansı ortaya çıkmıştır. Değişimin ilk etkisi Kemalist modernleşmenin temeli de sayılabilecek laiklik anlayışında, dolayısıyla din-devlet ilişkileri alanında olmuştur. Çok partili hayatın ilerleyen safhalarında somut adımlar atılarak din-devlet ilişkileri yeni dönemin gerçekliğine uygun hale getirilmiştir.

3. SAVAŞ SONRASI BİR SÖYLEM OLARAK ANTİKOMÜNİZMİN ORTAYA ÇIKMASI

Toplumsal hafızanın oluşmasında "öteki" görülen de diğer pek çok başka etken gibi kritik bir etkiye sahiptir. "Öteki" görülene yönelik tutum uzun tarihsel süreçler içerisinde kendini farklı nedenlerle yeniden üretir ve bellek aracılığıyla geleceğe aktarır. Türkiye'nin siyasi tarihine bakıldığında bu kategoride ele alınabilecek pek çok kavram bulunabilir. Ancak bunu fazlasıyla hak edecek kavramların başında "moskof" kavramının geldiğini söylemek abartı olmayacaktır. Kavramın farklı tarihsel dönemlerde popüler olmasında, kendisinin uzun tarihsel serüveni etkili olmuştur. Kavramın toplumsal açıdan anlamına hâkim olabilmek için, cumhuriyet öncesi Osmanlı-Rus ilişkilerine kısaca da olsa bakmak gerekir.

İmparatorluk tarihinin hayli uzun bir döneminde devlet için her daim rekabet ve gerilimin aracı olan Rusya ile ilişkiler, oldukça uzun bir tarihsel geçmişe sahiptir. Ancak 19. yüz yılda yaşananlar, etkileri açısından tarihsel sürece oranla öne çıkar. 93 harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, imparatorluk üzerinde siyasi ve iktisadi bir travmanın çok ötesinde izler bırakır. Savaş sonunda yaşanan insani dram, uzun süren sosyolojik ve psikolojik etkilere sebep olur (Öztan, 2016: 75). Bu etki, yakın siyasi tarih boyunca -ağırlıklı olarak da Türkiye Sağının siyaset yapma tercihinde- belirgin olarak hissedilmiştir. Türk sağını temsil eden milliyetçi ve İslamcı ideolojiler, farklı neden ve düzeylerde de olsa yukarıda bahsedilen "moskof" imgesine gönderme yaparak politik söylem geliştirmişlerdir. Bu tarihsel süreç, onların yakın siyasi tarihimiz boyunca ve dahası güncel olarak anti-komünizm üzerinde ortaklaşmalarında etkili olmuştur (Örnek, 2015: 59).

Soğuk Savaş süreci, "moskof" imgesini Türk sağının siyasal söyleme uygun bir biçimde kullanabileceği ortam yaratmış, dahası yakın ilişki içinde olduğu "devlet" ile siyasal olarak çok daha yakın ilişki kurmasına kapı aralamış; sağın, devletin resmî ideolojisinin vaz geçilmez "müttefiki" haline gelmesine vesile olmuştur (Öztan, 2016: 86). Siyasal ve kültürel olarak kendisini milletin "doğal" temsilcisi olarak görme eğiliminde olan sağ için soğuk savaş hayli verimli bir ortam yaratmıştır. Dolayısıyla bu "doğal" hak Türk sağına vatan ve millet açısından tehlike olarak gördüğü siyasal akımlara karşı durmak gibi "olağan" bir rol vermiştir. Türk sağının bu eğilimlerine farklı tarih kesitlerinde "dini korumak" gibi çok daha "kutsal" bir görevin de eklendiği görülmektedir. Kısacası sağ ideolojiler devletin, milletin ve dahası dinin geleceği açısından tehlikeli bir düşünce olarak tarif ettiği her türlü fikre karşı mücadeleyi temel bir görev olarak kabul eğiliminde olmuştur. Böyle olunca da komünizme karşı durmak, ona karşı bir pozisyon almak ideolojik bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir

(Meşe, 2017: 50). Türk sağının bahsettiğimiz bu eğilimi soğuk savaş süreci boyunca "devlet" ile hizalanmasında, dahası onun siyasal hedeflerinin vaz geçilmez "partneri" olmasında etkili olmuştur.

Devlet zaten tarihsel arka planı olan Rus karşıtlığını, savaş sonrası komünizm karşıtlığı olarak kullanmakta zorluk çekmemiştir. Öyle ki komünizmle mücadele soğuk savaş döneminin büyük bölümünde deyim yerindeyse devlet politikası haline gelmiştir (Yıldırmaz, 2016: 54). 1946'dan itibaren mücadelenin dozu artarak zaman içerisinde komünist takibatlarına dönüşmüştür. (Öztan, 2016: 87). Bu noktada anti-komünizm, devlet tarafından politik sınırlandırmalar ve daha genel olarak toplumu denetim altında tutmanın bir aracı olarak da kullanılmıştır (Yıldırmaz, 2016: 54). Savaş sonrasında Türk milliyetçiliği, ideolojik hattını oluşturmada büyük oranda anti-komünizme başvuracak, ilerleyen yıllardaki siyasal işlevselliğini büyük oranda bu duygu üzerine inşa edecektir (Ertekin, 2003: 373).

1946 sonrası yeni dünya düzeni ile beraber siyasal ve toplumsal hayatta başlayan dönüşüm, DP'nin 1950'de iktidara gelmesiyle yeni bir aşamaya geçmiştir. DP iktidarı ile birlikte sağ siyaset dönemin siyasal ikliminin de etkisi ile altmış sonrası ortaya çıkacak hikâyesinin temellerini atmıştır. Bu noktada, DP'nin CHP'ye karşı yeterli düzeyde muhalefet yapmadığı eleştirisiyle partiden ayrılanların kurduğu Millet Partisi milliyetçi ve muhafazakâr söylemiyle ellili yıllardaki Türkçü-İslamcı siyasal hattın kendini var etmesinde önemli bir işlev görmüştür. Parti, 1954 yılında dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle kapatılıncaya kadar önemli bir siyasal başarı elde edememişse de, milliyetçiler ve İslamcıların bir araya gelmesinde (Koca; 2021: 38) ve ellili yılların hâkim paradigması olan komünizm karşıtlığının egemen olmasında ciddi katkıya sahip olmuştur.

Her ne kadar kökleri çok daha eskiye dayansa da, İslamcılık da Soğuk Savaş döneminde kendini antikomünizm propagandasının dışında tutmamıştır. Tıpkı Türk milliyetçiliği gibi, İslamcılık da komünizmle mücadelede devlet paradigması doğrultusunda hareket etmiş, milliyetçilik ile yan yana durmuştur. Bu yakınlık antikomünizm meselesinde iki düşünceyi sık sık bir araya getirmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasında siyasal ve toplumsal hayatta bir söylem olarak antikomünizmin etkili bir araç olarak kullanılmasında devlet politikasının payı büyüktür. Ancak tek başına resmi düzeyde söylemin geniş kitleler üzerinde etkisi yeterli görülmemiş olacak ki eldeki tüm imkânlar seferber edilmiştir. Siyasi partilerin yanı sıra, dönemin basını da üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmiş, Kore Savaşı benzeri olaylar bu propaganda için bir araç olarak kullanılmış, basın da bu noktada hayli verimli bir araç olmuştur (Yıldırmaz, 2016: 57-58).[1] Dönemin basının da tıpkı siyasi partiler gibi antikomünizm propagandasında büyük oranda tek ses olarak hareket ettiği yayınlarına bakıldığında görülmektedir.

4. SEBİLÜRREŞAD'IN ANTİKOMÜNİST SÖYLEMDE Ki YERİ

Uzun bir tarihe dayanan ve İmparatorluğun dağılmaya doğru gittiği son dönem, bu gidişata karşı sürdürülen tartışmalardan ortaya çıkan İslamcılığın (Örnek, 2022: 300)[2] tarihsel serüveni ele alınırken, bu düşünceye yakın yayın çizgisiyle Sebilürreşad özel bir ilgiyi hak eder. Dergi, II. Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilanının getirdiği özgürlük ortamında "Hikmet", "Beyanü'l-Hak", "İslam Mecmuası" gibi İslamcılık çizgisinde yayınlanan dergilerle birlikte yayın hayatına başlamıştır. Ancak dergi daha baştan itibaren yayın kadrosu, siyasal tartışmalara katkısı ve geniş etkisi nedeniyle diğer İslamcı yayınların önüne geçmiştir (Gün, 2001: 12). Dergi, 1908 Ağustos'unda Mehmet Akif gibi önemli bir ismin desteği ve Eşref Edib Fergan öncülüğünde Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşad) olarak yayınlanmaya başlar. Sebilürreşad yayınlanmaya başladığı andan itibaren otorite ile uyumlu bir çizgi tutturmaya özen göstermiştir. Bu tavrı onun dönemsel değişimlerinde de etkili olmuştur.

İttihat ve Terakki, değişen siyasal atmosferin etkisiyle İttihad-ı İslam düşüncesiyle arasına mesafe koymuş, zaman içinde mesafe görünür bir tavır almaya dönüşmüştür. Kuşkusuz bu dönüşüm

[1] Basının o günkü halini anlamak için bkz. Cüneyt Arcayürek, **Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951)**, Ankara: Bilgi Yayınları, 1985. Yine G. Gürkan Öztan ve Tebessüm Öztan'ın "Militarizm ve anti-komünizmin kesiştiği nokta: Kore Savaşı" isimli çalışmaları dönemin dilinin oluşmasında basının da nasıl bir rol üstlendiğini anlamak açısından önemli bilgiler içermektedir. Bkz. G. Gürkan Öztan-Tebessüm Öztan, "Militarizm ve anti-komünizmin kesiştiği nokta: Kore Savaşı", **Toplum ve Bilim**, . 123, (Mart 2012): 232-258.

[2] Örnek, age, 300; İslamcılık bir siyasal akım olarak hayli eski tarihe dayanır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmeye doğru gittiği dönemde ortaya çıkmış, çeşitli aşamaların ardından Cumhuriyet Türkiye'sinde de varlığını sürdürmüştür. İslamcılık ve onun siyasal evreleri ile ilgili hayli fazla ve kapsayıcı yayın vardır. Ancak İslamcılığın uzun tarihsel serüvenini farklı bakış açılarıyla ele almak ve anlamak için bkz. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "İslamcılık", c. 6, ed. Yasin Aktay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Sebilürreşad'dı da etkilemiştir. Ancak dergi İttihatçıların iktidarı mutlak biçimde ele aldıkları dönem boyunca da zorlanarak da olsa yayına devam etmiştir. Dergi I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele süresince egemen siyasal düşünceyle uyum içinde yayınlarını sürdürmüşse de, "Şark İsyanı" gerekçe gösterilerek Takriri Sükun Kanunu kapsamında 6 Mart 1925 tarihinde kapatılmıştır (Gün, 2001:14).

Sebilürreşad diğer İslamcı dergiler gibi Erken Cumhuriyet dönemi sürecince devam eden sessizliğini II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde bozmuştur. İslamcılığın, kendisini daha çok yayın alanında ifade etmeye çalıştığı (Örnek, 2022: 312) II. Dünya savaşı sonrası dönem, Sebilürreşad için de fırsat yaratmış, uzun bir aranın ardından dergi yeniden yayınlanmıştır. Savaş sonrası başlayan iktisadi ve siyasi liberalleşmenin etkisi kısa sürede kendini hissettirmiş, 1944 yılı sonbaharında kapatılan Vatan, Tan ve Tasviri Efkâr gazetelerinin yeniden yayınlanmasına 1945 baharında izin verilmiştir (Kara, 2014: 282). Sebilürreşad da bu olumlu gelişmelerin ardından II. Dünya Savaşı sonrası ülkede egemen olan genel liberalleşme ortamında 1948 yılında yeniden yayınlanır.

Sebilürreşad'ın yeniden yayınlamaya başladığı dönem aynı zamanda Türkiye'nin savaş sonrası ortaya çıkan yenidünya düzenine uyum sağlamak için somut adımlar atmaya başladığı döneme denk gelir. Uzun süren tek partili dönem sona ermiş, 1946 yılında yapılan seçimlerde CHP tartışmalı da olsa yeniden iktidar olmuş ve ABD öncülüğündeki kapitalist dünyaya eklemlenmek için kritik politikalarda değişime gitmiştir. İktisadi ve siyasi açıdan yapılan tercih, siyasal söylem üzerinde de etkisini göstermiş, farklı toplum kesimlerinin etrafında kenetleneceği bir "ortak düşman" bulunmuştur. Devlet, aynı zamanda tarihsel bir mirasa da dayanan "komünizm" mücadelesini siyasal ve toplumsal söylemin merkezine yerleştirir. Komünizm karşıtlığının geniş toplum kesimleri tarafından bu kadar kolay ve hızlı kabul görmesinde hem iç hem de dış faktörler etkili olmuştur. İçerde artan Pan-Türkçü eğilimler ve din etkili olurken, SSCB'nin savaş yıllarında Türkiye'ye karşı takındığı tutum ve ABD'nin artan Sovyet etkinliğini kırma için yürüttüğü politika dış etken olarak Türkiye'nin anti-komünizm söyleminde belirleyici olmuştur (Meşe, 2017: 56-57).

Anti-komünizm söyleminin geniş toplum kesimlerince büyük oranda kabul görürken, özellikle dini ve milli söylem merkezli siyaset yürüten çevreler üzerinde çok daha etkili olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı dönemine kadar götürülebilecek Çarlık/Rusluk/Moskofluk algısı, din ve milliyetçi siyasal çevreler üzerinde daha kolay etkisini göstermiştir (Çelik, 2020: 400). Siyasal sürecin geldiği aşama, devletin tek partili yıllardaki temel politikalarında değişimi kaçınılmaz kılmıştır; dindar kitlelerle yeni dönemde daha yakın ilişki kurulmuş, atılan somut adımlarla bu kitlelerle yeni bir sayfa açılmıştır. İslamcılar yaşanan liberalleşme ile birlikte siyasal ve toplumsal alanda daha fazla görünür olmuş, Sebilürreşad ve benzeri yayınlar yoluyla da geniş kitlelere ulaşma imkânına kavuşmuştur.

Dönemin siyasal ortamı, yarattığı iklimle komünizm konusunda İslamcı cenahı her vesile de bu meseleye eğilmeye sevk etmiştir. Çok partili hayata geçilmesinden sonra iç ve dış siyasi dengelerin bir sonucu olarak din eğitimi tartışmalarında gözle görülür bir artış olmuştur. Dindar çevrelerin talepleri kendine daha çok yer bulmaya çalışmıştır. Dünyada esen antikomünizm rüzgârı bu süreçte hem siyasi aktörlerin hem de yayın dünyasının dili olmakta gecikmemiştir. Başta ABD olmak üzere batılı kapitalist devletlerin bu konudaki tutumları referans olmuştur.

İslamcılar soğuk savaşın getirdiği imkânı meşruiyet alanlarını genişletmek için iyi bir fırsat olarak değerlendirmiş, dahası yayınlar yoluyla geniş kitleleri etkilemeyi hedeflemişlerdir. Hâkim dil ile kurulan paralellik oranında bunu başarmanın mümkün olduğunu bilecek tarihsel birikime sahip olmak işlerin daha kolay sürdürülmesinde etkili olmuştur. Öyle ki komünizm aleyhtarlığında bir başka emperyalist güç olan ABD ile aynı çizgide durmak ve paralel düşünceler ifade edilmesinde bir sorun görülmemiştir. ABD'nin dine yaklaşımı ve laiklik anlayışı bunu kolaylaştırmıştır. CHP'nin din ve vicdan hürriyeti anlayışını eleştiren Eşreb Edib'in sözleri dönemin hâkim algısını anlamayı kolaylaştırır:

> "…İşte bu batıl ve imansız telakki, Halk Partisinin şah damarlarına kadar işlemişti. "Dinin hürriyet ve medeniyet içinde bir hayat tarzı bulunmasına mani bir zehir olduğu" telakkisi yalnız Moskovaya mahsustur. Dünyanın hiçbir demokrasi memleketinde dini hürriyet ve medeniyete karşı bir zehir olarak telakki eden bir cemiyet yoktur. Dünyanın en büyük demokratik devleti olan Amerika hükümetinin Başkanı Truman, komünizme karşı dinin bir zehir değil, belki en kudretli, en kuvvetli bir müessese olduğunu söylemekte ve din hürriyetini bütün hürriyetlerden mukaddes bir hürriyet saymaktadır."(Edib, 1950: 32)

Sebilürreşad özetlediğimiz bu siyasal ve toplumsal iklimde; 22 yılın ardından 1948 yılı Mayıs ayında yayın hayatına "Allahın İnayetiyle Sebilürreşad'a Başlıyoruz" başlığıyla çıkar. Editöryal yazıda tek parti döneminin dini alana yönelik yaklaşımı oldukça sert sözlerle eleştirir. Tek partili sisteminin bitmesinin getirdiği liberalleşme etkisi ilk andan itibaren hissedilir. Tek parti dönemi uygulamalarına dönük bolca eleştiri ilk sayıdan başlamak üzere, neredeyse kesintisiz bir şekilde sürdürülür. Dine baskının "zirvede" olduğunun belirtildiği dönemde bu politikaların benimsenmesinde komünizmin yanına "farmasonluk" etkisi de eklenir; uzun bir zaman bunae ikili tehdit üst sıralarda tutulur. Tek parti yıllarında ülkeyi yönetenlerin hayli planlı bir biçimde dinin görünmez kılınması yönünde hareket ettiği iddia edilirken, daha iddialı bir ifadeyle laiklik kisvesi altında "komünizm" temellerinin atılmaya çalışıldığı savunulur (Sebilürreşad, 1948:2). Dergi savaş sonrası hâkim görüşle uyumlu ve istikrarlı bir biçimde yayınlarında komünizm karşıtlığını işler. Kemalist dönemin komünizm bakış açısı ortadayken, derginin bu vurgusunun yeni dönemin kodlarıyla ilgili olduğu anlaşılır. Zira komünizm tehlikesi ve bununla bağlantılı karşı söylem yeni dönem Türk siyasal yaşamanın uzunca bir süre temel söylemlerinin başında gelecektir.[3]

Sebilürreşad ilk sayısından itibaren yeni dönemin kodlarına hızlı uyum sağlar, siyasi ve iktisadi liberalleşmenin etkisi ile tek parti dönemi uygulamalarına eleştiri yaparken, yeni dönemin ruhuna uygun antikomünizm propagandasını sıklıkla ele alır. Kuşkusuz bu durum sadece Sebilürreşad'ın yayınlarında gözlenmez, genel olarak bütün olarak İslamcıların yeni dönemi olumlu karşıladıkları görülür. Sebilürreşad'ın ilk sayısında dile getirilen düşünceler de bu genel duyguyu destekler: "Artık korku yoktur. Bütün mâneviyat düşmanlarının taarruzları kırılmış, millet din hürriyetine, vicdan hürriyetine kavuşmuştur." (Sebilürreşad, 1948, 3). Ancak doğrudan bir devlet ve hükümet eleştirisi de görülmez. Dergi genel yayın çizgisi olarak belirlediği uyumlu olma halini yeni dönemde de sürdürür. 1946 seçimlerinden sonra CHP'nin din eğitimi ile ilgili başlattığı çalışmalar ve atılan adımlar dindarlar tarafından memnuniyetle karşılandığı gibi, dergide bu eğilime uygun bir tavır sergileyerek din eğitimi ile ilgili adımları takdir ve teşvik eder: "Uzun seneler Allah'ın, Peygamberin adı anılmayan mekteplere, Millet Meclisinin arzusu ve hükûmetin himmetiyle, din dersleri konacak, çocuklarımız dinini, diyanetini öğrenecek, müslüman çocuklarının kalblerinden sökülmek istenen iman ve fazilet tahkim olunacak." (Sebilürreşad, 1948:3) diyerek geleceğe dair beklentiler özetlenmiş olur.

Derginin yazılarında sıklıkla öne çıkardığı bir diğer husus, komünizm mücadelesinde dinin önemi olmuştur. Dergi tek parti yıllarında din eğitimi alanında yaşanan boşluğu kast ederek din eğitimi eksikliğinin sorunlara yol açtığını iddia ederek ABD, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde din adamlarının "komünizm ejderine" karşı önemli görevler üstlendiğini dile getirmiş, dinin bu meselede önemli bir görev üstlenebileceğini savunmuştur (Gökmen, 1948: 379).

Dinin komünizmin en büyük engelleyicisi olduğu savı yayınlarda işlenmeye, böylece meşruiyet alanı genişletilmeye çalışılır. Hüseyin Saruhan "Komünizme karşı duracak ancak İslâmiyet kalesidir" isimli makalesinde "komünizmin biricik düşmanı İslâmiyettir. (Sebilürreşad, 1948: 142) İkinci bir düşmanı daha varsa o da kapitalizmdir." diyerek Türk sağının en bilinen tavrını ortaya koymaktadır. Gerçekten de ikinci dünya savaşı sonrasında Türkiye'nin soğuk savaşta batıdan yana tavır almasıyla, ülkede gelişen antikomünizm akımında dinin bir karşı argüman olarak kullanılması büyük etkiye sahiptir. Dönemin sağ entelektüelleri her fırsatta İslam'ı komünizm karşıtlığında elden bırakılmayacak bir araç olarak değerlendirmiş, geniş toplumsal kesimleri etkilemede bir araç olarak düşünmüşlerdir. Savaş sonrası başlayan din eğitimi tartışmalarında bu adımların aynı zamanda, komünizm cereyanını engelleyecek bir adım olarak takdim etmeleri bunu destekler niteliktedir. Saruhan "…komünizme karşı dinî inkişafa kuvvet vermeli. Dinî müesseseleri ihya etmeli, din adamı yetiştirmeli, çocuklarımıza din terbiyesi vermeli, mekteplere din dersleri derhal koymalıdır." derken komünizme karşı din denklemini dönemin bakışından iyi aktarmıştır (Saruhan: 1948, 142). Saruhan'ın bu yaklaşımı münferit olarak düşünmemelidir. Zira soğuk savaş dönemi Türk siyasal hayatında bu ve buna benzer pek çok örnek bulmak mümkündür. Meclis düzleminde din eğitimi tartışmaları sürdürülürken sık sık din eğitimi ve komünizm arasında bir ilişki kurulduğu görülür. Din eğitimi tartışmalarında irtica hassasiyeti gösteren Kemalistlere cevap veren Sinan Tekelioğlu'nun "Bu memlekette irtica tehlikesi yoktur ve olmayacaktır. …Bugün asıl tehlike, memleketin etrafını saran komünizm tehlikesidir. Bunu bertaraf edecek olan da

[3] Savaş sonrası Türkiye siyasetinde Komünizm karşıtlığı söylemiyle ilgili bkz. Ertuğrul Meşe, **Komünizmle Mücadele Dernekleri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

ancak dindir, komünizmle mücadele edebilmek için dine sarılmak lâzımdır."(Edib, 1949: 117) ifadeleri siyaset dünyasının da dâhil olduğu muhafazakârların vaz geçemediği bir argümana dönüşmüştür

Komünizm tehlikesine karşı uluslararası meşruiyet bulmak dergi yazarlarının bir başka politikası olur. Komünizme karşı dünyanın çeşitli ülkelerinde verilen karşı mücadele ülke içerisinde bir referans olmuştur. Hakkı Şenkon "Kızıl Tehlikeye Karşı Din ve Ahlâk Cephesi" başlıklı makalesinde komünizm tehlikesine karşı başta ABD olmak üzere nasıl din aracılığıyla mücadele edildiğini aktarır. Şenkon İtalya'da komünizme karşı papanın "dindarane gayretinin" başarıda önemli rol oynadığını dile getirmesi antikomünizm-din ilişkisindeki evrenselliği desteklemek bakımından dikkate değerdir (Şenkon, 1949: 137). Şenkon bu mücadelede gençlere özel bir yer vererek onları din aracılığıyla manevi olarak donatmak gerektiğini eklemeyi ihmal etmez. Böylece gelecek nesiller açısından da somut bir önlem ortaya koyarak tedbirin devamlılığını ortaya koyar.

Şenkon'un ifadelerini destekleyen gelişmeler yazıyı kaleme aldığı yılın öncesinde ABD öncülüğünde bir organizasyonda hazırlanmıştır. Dinin komünizme karşı bir set olarak düşünülmesi soğuk savaş döneminde sadece bizde düşünülmemiştir. Küresel ölçekte bu konu gündeme gelmiş ve çeşitli organizasyonlarla gündem sıcak tutulmaya çalışılmıştır. 1948 yılında New York da toplanan "Dinler arası sulh birliği", küresel çapta aynı projenin sürdüğünü ispatlar niteliktedir. Konferansa Türkiye'den katılan H. Suphi Tanrıöver konferansın ana amacını "komünizme karşı dinî kuvvetleri seferber etmek" olarak özetlemiştir (Tanrıöver, 1948: 144).

Derginin CHP'nin son iktidarı dönemindeki itidalli dili, 1950 seçimleri sonrası değişir. Artık Komünizm ve komünist propaganda üzerinden CHP'nin temel politikaları daha net biçimde eleştirilmeye başlanır. DP'nin iktidara geldiği 1950 sonrasında dergi, CHP merkezli eleştirilerde bir anlamda tek parti yıllarının laiklik uygulamalarını hedef alır. Yapılanlar "Laiklik maskesi altında komünistlik" olarak değerlendirilerek bir anlamda toplumsal meşruiyet alanı genişletilir (Şenkon, 1950: 235). Meşruiyetin sağlanması ve toplumsal desteğin artırılması için komünizm eşittir dinsizlik olarak tarif edilir, dahası komünizm "kızıl irtica" olarak dergide kendine bolca yer bulur (Edib, 1950: 242).

Derginin dilinde, tek parti yıllarına yönelik eleştirinin dozu zaman içinde artar. Sebilürreşad'ın yayınlarında bu dilin izlerini sürmek çok kolaydır. Dergi neredeyse her sayısında bir antikomünizm vurgusu yapmayı yayın politikasının olmazsa olmazı haline getirir. Sebilürreşad beşinci cilde başlarken tek parti dönemine, dolayısıyla devletin uyguladığı politikalara daha sert bir üslupla yaklaşır. Uzun bir süreden sonra DP'nin iktidara gelmesi, özellikle dindar toplum kesimlerinde ve haliyle İslamcı yayınlarda üslup açısından bir farklılık yaratır. Laiklik ilkesi üzerinden dini alana yönelik adımlar çok sert eleştiriler almaya, dönem boyunca sürdürülen politikalar "kızıl taassup", "zulüm" ve "istibdat" olarak tarif edilirken, 14 Mayıs bir dönüm noktası olarak tarif edilmiştir (Sebilürreşad, 1951: 2-4).

Dergi DP'nin din ve laiklik anlayışında CHP'den ayrışmadığını düşündüğü ve bu nedenle Millet Partisi'ne yakın durduğu dönemde de komünizm karşıtlığını ve bu tehdide karşı dinin önemini vurgulamayı sürdürmüştür. 1953'de 154. sayısında hayli uzun bir yazıda Ahmet Emin Yalman eleştirisi üzerinden komünizmin ne büyük tehdit olduğunu, bunun ancak maneviyatı yükselterek bertaraf edileceğini söylemeyi ihmal etmez (Sebilürreşad, 1953: 50-59).

1945 sonrasında Türkiye'de de etkisini gösteren komünizm karşıtlığı yerel bir politika olarak değil, makro düzeydeki gelişmelerin parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu politika ABD'nin küresel ölçekte komünizme karşı başlattığı savaşın yansımasıdır ve Türkiye tercihinin bir sonucu olarak bu sürece dahil olmuştur. Genel olarak milliyetçi muhafazakar toplum çevreleri tarihsel mirasın da etkisiyle sürece daha kolay destek sunmuşlardır.

5. SONUÇ

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi tüm dünyanın yarım asrını belirleyen gelişmelerin kapısını da açmıştır. ABD ve Sovyetler liderliğinde başlayan rekabet, zaman içinde pek çok ülkenin siyasi ve iktisadi pozisyonu üzerinde belirleyici olmuştur. ABD'nin yeni dünya düzenindeki temel amacı, Sovyetlerin etkinlik alanını genişletmesini engellemek olarak özetlenebilir. ABD bunu gerçekleştirmek üzere ekonomik, siyasi ve kültürel adımlar içeren uzun soluklu bir politika belirlemiştir.

ABD'nin önceliği küresel ölçekte komünizm karşıtlığını örgütlemek olmuştur. Truman Doktrini ile de SSCB'ye karşı "soğuk savaşı" fiilen başlatmıştır. "Hür insanları desteklemek" amacına yönelik yazılan bu doktrin -İngiltere'nin Türkiye ve Yunanistan'a yapmakta olduğu küçük ölçekli yardımları yapmaktan vazgeçmesinin ardından- bu iki ülkeyle sınırlı olmayan, aynı zamanda her ülkeye uygulanabilecek bir siyaset geliştirmiştir. Bu yaklaşım ABD'nin kapitalist dünya görüşene bağlı batı blokuyla, SSCB'nin etkinliğindeki komünist bloku karşı karşıya getirmiştir. SSCB'nin ekonomik gücünü önlemek isteyen ABD, Marshall yardımlarıyla dört yıl batı bloğunu hem maddi, hem de siyasi olarak desteklemiştir. Türkiye de bu kapsamda yardımlar almış, ABD ve onun politikalarıyla uyumlu bir siyasal sürece girmiştir. Savaş sonrası başlayan liberalleşme dış tercihlerle beraber ülke içi siyaseti de etkilemiş çok partili siyasal düzene geçilmiş, tek parti dönemi uygulamaları gevşetilmiştir. Bu uygulamalardan en önemlisi olan din-devlet ilişkileri alanında liberalleşme olmuştur.

ABD'nin küresel düzeyde diri tutmaya çalıştığı antikomünizm, yeni dönemde Türkiye siyasetinin en önemli söylemi haline gelmiştir. ABD'de aynı dönemde Senatör McCarthy tarafından başlatılan antikomünist akım, Türkiye'de farklı alanlarda uygulamaya konmuştur. Mesele sadece siyasal alanla sınırlı tutulmamış, ABD'de sinema sektörüne kadar uzanan ''komünist avına'' benzer uygulamalar bir ölçüde Türkiye'de de kendine alan bulmuştur. Siyasal alandan sonra antikomünizmin en bariz izlendiği alan basın olmuştur. İstisnalar dışında basın, resmi ideolojiye uygun olarak komünizmle mücadelede ön saflarda yer almıştır. Milliyetçi muhafazakar basın siyasal ve kültürel kodlarının bir sonucu olarak, bu konuda çok daha aktif bir rol almıştır. Sebilürreşad da yeniden yayına başladığı 1948'den itibaren istikrarlı bit biçimde editoryal ve yazalar düzeyinde bu mücadeleye destek vermiştir. Dergi 1946 seçimlerinden sonra daha dengeli bir dil kullanmış ancak DP'nin iktidara geldiği 1950 sonrasında CHP ve tek parti dönemi uygulamalarını çok sert eleştirmiştir. Laiklik adına yapılanları komünizmi cesaretlendirmek olarak değerlendiren dergi, DP iktidarıyla beraber komünizm tehlikesini daha sık işlemeye başlamıştır. Dergi yayınlarında komünizm tehlikesine karşı dinin daha fazla ön plana çıkarılması gerektiğini söyleyerek, ABD öncülüğünde başlatılan küresel siyasete net bir destek vermeyi ihmal etmemiştir.

Sonuç olarak 1948'de yeniden yayın hayatına başlayan Sebilürreşad, dönemin diğer basın organlarıyla beraber soğuk savaş stratejisine uygun bir tutum almış, ilk andan itibaren ABD liderliğinde Sovyetlere karşı sürdürülen mücadelede önemli bir rol almıştır. Dergi dönemin konjonktürüne uygun bir biçimde dini hassasiyeti diri tutarak, komünizm tehlikesine karşı mücadelede net bir tavır takınmıştır.

KAYNAKÇA

Arcayürek, C. (1983). *Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951)*. Ankara: Bilgi Yayınları.

Çaylak, A. ve Nişancı Ş. (2018). Türkiye'de Çok Partili Siyasal Sürece Giriş: Demokrasiye Geçiş mi Siyasal Rejimin Restorasyonu mu? *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, Ed. Adem Çaylak-Seyit Ali Avcu, Ankara: Savaş Yayınevi.

Çelik A. (2020). Soğuk Savaş Başlarında Türkiye'de Anti-komünizm Etkisinde Milliyetçilik ce Din". *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, (30)1, 399-411.

Çevik, A. ve Dinçer, F. (2018). Cumhuriyet Halk Partisi'nin Değişen Din Siyaseti: 1947 Kurultayı. *Turkish Studies*, (13) 23, 25-36.

Edib, E. (1950). Hakka Arka Çevirenlerin Akibeti. *Sebilürreşad*, (4)78, 35-43.

Edib, E. (1950). Kara İrtica, Sarı İrtica, Kızıl İrtica. *Sebilürreşad*, (4)91, 242-248.

Ertekin, O. (2003). Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c.4 Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Gökmen, F. (1948). Dinsiz Millet Payidar Olamaz. *Sebilürreşad*, (1)24, 379-383.

Kara, N. (2014). Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları. *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay. Bursa: Sentez Yayınları.

Karpat, K. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Koca, B. (2021). *"Kürtler Aslında…" Uç Sağın Kürtlere Bakışı*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Meşe, E. (2016). *Komünizmle Mücadele Dernekleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek, C. (2022). *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Özakıncı, C. (2002). *İrtica 1945-1999 Türkiye'de İrtica ve Emperyalizm*, İstanbul: Otopsi Yayınları.

Öztan, G. G. (2016). *Ezeli Düşman ile Hesaplaşmak: Türk Sağında 'Moskof' İmgesi", Türk Sağı Mitler, Fetişler Düşman İmgeleri*, Der: İ. Özkan Kerestecioğlu-G. Gürkan Öztan, İstanbul: İletişim Yayınları.

Öztan, G. G. ve Öztan, T. (2012). Militarizm ve anti-komünizmin kesiştiği nokta: Kore Savaşı, *Toplum ve Bilim*, (123), 232-258.

Saruhan, H. (1948). Komünizme Karşı Duracak Ancak İslâmiyet Kalesidir. *Sebilürreşad*, (1)9, 142-143.

Sebilürreşad, (1948). Allahın İnayetiyle Sebilürreşad'a Başlıyoruz. *Sebilürreşad*, (1)1, 2-4.

Sebilürreşad, (1948). Komünizme Karşı Duracak Ancak İslamiyet Kalesidir. *Sebilürreşad*. (1)9, 142-143.

Sebilürreşad, (1951). Sebilürreşad Becinci Cilde Başlıyor. *Sebilürreşad*, (5)101, 2-4.

Sebilürreşad, (1953). Müslüman Heyeti İçtimaiyesinin Temellerine Taaruz. *Sebilürreşad*, (7)154, 50-59.

Sebilürreşad, (1953). Müslüman Heyeti İçtimaiyesinin Temellerine Taarruz. *Sebilüreşad*, (7)154, 50-59.

Sencer, M. (1974). *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*. İstanbul: May Yayınları.

Şenkon, H. (1950). Laiklik Maskesi altında Komünistlik. *Sebilürreşad*, (4)90, 235.

Tanrıöver, H. S. (1948). Amerikada Dinler Arası Konferans. *Sebilürreşad*. (1)9, 144.

TBMMZC, D:I, C. 6, İ, 115, 1920: 393.

Teksoy, Rekin. (2005). *Rekin Teksoy'un Sinema Tarihi*. İstanbul: Oğlak Yayınları.

Temür, H. (2022). *Demokrat Parti'de Parti İçi Muhalefet (1946-1960)*. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yıldırmaz, S. (2016). Nefretin ve Korkunun Rengi: Kızıl. *Türk Sağı Mitler, Fetişler Düşman İmgeleri*, Der: İ. Özkan Kerestecioğlu-G. Gürkan Öztan, İstanbul: İletişim Yayınları.